

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВНОЧІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ

Східноєвропейську тайгу від Ботнічної затоки до Уральських гір здавна населяють народи фінської мовної групи. Проблема їх етногенези тісно пов'язана зі складним питанням первинної колонізації регіону. Вона розпочалася близько 10 тис. років тому, що зумовило провідну роль археологічних матеріалів у висвітленні процесу заселення лісової смуги між Балтією та Уралом.

Серед археологів поширені дві протилежні концепції заселення півночі Східної Європи – західна з Балтії та східна з Уралу. Фундатором західних витоків найдавнішого населення регіону був Р.Індрекко (1948). До цього висновку він дійшов на основі подібності матеріалів розкопаної ним стоянки Кунда в Естонії зі знахідками мезолітичної доби Південної та Західної Балтії. При цьому дослідник визначив лише західний напрям генетичних зв'язків мешканців стоянки Кунда, не вказуючи конкретну археологічну культуру, з якою пов'язані найдавніші мешканці Естонії. Протилежного погляду дотримувався О.Я.Брюсов (1952). На основі аналогій матеріалів Кунди знахідкам з уральських торфовищ він зробив висновок про заселення лісової зони з Уралу аж до Естонії та Фінляндії.

Подальші дослідження показали, що уральські знахідки в цілому молодші за матеріали кундської культури Східної Балтії. Тому кундська людність не могла бути нащадками мігрантів з Уралу. В наш час переважна більшість фахівців з мезоліту півночі Східної Європи (С.К.Козловський, Р.К.Римантене, Л.В.Кольцов, С.В.Ошибкіна, Л.Л.Залізник, М.Г.Жилін, О.М.Сорокін) тримається думки про домінування під час первинної колонізації лісової смуги між Балтією та Північним Уралом західних міграційних потоків.

Археологічні матеріали переконливо свідчать, що остаточне заселення півночі Східної Європи розпочалося у фінальному палеоліті (13 – 10 тис. р. тому) в процесі деградації скандинавського льодовика. Саме в цей час в басейні Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра із заходу просунулися мисливці на північного оленя області археологічних культур з наконечниками стріл на пластинах – Лінгбі, Красносілля, Свідер. Ці мисливські племена останнього тисячоліття льодовикової доби були найпівнічнішими мешканцями Європи. Тому вони відіграли провідну роль у заселенні півночі континенту, що саме звільнилася від крижаного полону. Басейні Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра близько 10 тис. років тому являли собою своєрідний плацдарм, з якого слідом за відступаючим льодовиком відбувалася первинна колонізація північного сходу Європейського континенту. Однак цим епохальним подіям передували радикальні природні та культурно-історичні зміни, що сталися на Великих європейських рівнинах 14 – 13 тис. років тому, які знаменували початок фінального палеоліту.

Велика європейська низовина простяглася на 2500 км від Темзи на заході через північ Німеччини, Польщу, Полісся до західних відрогів Середньоруської височини. Відступ на північ льодовика, південний край якого 13 тис. р. тому проходив через південь Скандинавського півострова, призвів до встановлення на зазначених низинних просторах однорідних природно-кліматичних умов. Сухий і холодний клімат призвів до поширення холодних тундростепів з багатим травостоем і невеличкими перелісками холодолюбних сосни та берези. Склалися винятково сприятливі умови для поширення популяції тундрового оленя, що стає головним об'єктом промислу прильодовикових мисливців. В Європі почалася так звана доба північного оленя.

Різке зростання чисельності північного оленя на Великих європейських низинах спричинило до розселення близько 11 тис. р. тому спеціалізованих мисливців на північних оленів культури Лінгбі з Ютландії на південний схід – на Німецьку, Польську, Поліську низовини, в басейні Німану, Верхнього Дніпра, аж до витоків Волги (Clark, 1936, 1975, Schild, 1975, Залізник, 1989, 1995, 1999). В останнє тисячоліття льодовикової доби (IX тис. до н.е.) на цьому лінгбійському генетичному підґрунті постали три споріднені культури – Аренсбург Північно-Німецької, Свідер Польської та Поліської низовин та Красносілля Полісся та Верхнього Дніпра.

Культури Лінгбі, Аренсбург, Свідер та Красносілля X – IX тис. до н.е. утворюють область культур з наконечниками стріл на пластинах. Саме останні є культуро-визначальними для цих споріднених спільнот, що відрізняються одна від одної, перш за все, за формою крем'яних наконечників стріл (Рис.1). На стоянках культури Лінгбі знаходять великі, грубі наконечники з масивними черешками (Рис.1, 16 – 18). Подібні до них, але значно менші за розміром наконечники прямого нащадка Лінгбі красносілляської культури Полісся та Верхнього Подніпров'я (Рис.1, 12 – 15). Для свідерських пам'яток басейнів Вісли, Прип'яті та Німану властиві видовжені наконечники на пластинах з плоскою підтескою черешка та вістря зі споду (Рис.1, 9 – 11).

Численні археологічні джерела дозволили різним дослідникам фінального палеоліту Східної Європи реконструювати динаміку культурно історичних процесів на зламі льодовикової доби, які привели до первинної колонізації людиною безмежних просторів півночі Східної Європи після їх звільнення від льодовикових явищ (Clark, 1936, 1975, Schild, 1975, Римантене, 1971, Кольцов, 1977, Залізник, 1989, 1995, 1998, 1999, Ксензов, 1988, Копытин, 1992, Tanged points., 1999). Обмежений обсяг даної праці дозволяє дуже коротко зупинитися на головних аспектах цієї реконструкції.

Саморозвиток культури Лінгбі в басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра зумовлював подальше удосконалення та здрібнення знярядь і, врешті решт привів на початку IX тис. до н.е. до формування красносільської культури. У цей же час в багатих на якісну крем'яну сировину регіонах Верхньої Вісли та Прип'яті від лінгбійської традиції відгалузилася свідерська. Із Західного Полісся свідерці поступово розселяються на північний схід, займають все Полісся та басейн Німану. Під їхнім тиском красносільці переселяються на Верхній Дніпро і далі до витоків Волги.

Сучасний стан знань дає підстави реконструювати три послідовні і наростаючі за інтенсивністю хвилі фінальнопалеолітичних мігрантів, що рухалися з заходу через басейн Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра на Верхню Волгу. Маються на увазі носії культурних традицій Лінгбі, Красносілля, Свідер. Цей же напрям міграцій зберігся на межі плейстоцену і голоцену та в ранньому голоцені. Різке ранньоголоценове потепління близько 10 тис. р. тому призвело до заростання північного заходу Східної Європи сосново-березовими лісами і відходу північних оленів із регіону у північно-східному напрямі. Оскільки північний олень був головним об'єктом промислу фінальнопалеолітичної людності, остання була змушена рухатися слідом за оленями у північно-східному напрямі – з басейну Німану на Даугаву і далі на територію Естонії, Карелії, а з Верхнього Дніпра – на Верхню Волгу (Залізник, 1989, рис. 44). Саме ці фінальнопалеолітичні мисливці на північного оленя були пращурами ранньомезолітичних культур лісової смуги від Скандинавії до Північного Уралу (Рис.2). Процес переселення нащадків свідерського населення у північно-східному напрямі стимулювався тиском з заходу нових переселенців. Мається на увазі людність кудлаївської та яніславицької культур, що в VIII – VII тис. до н.е. рухалися з басейну Вісли на схід (Рис.2).

Цей процес залюднення півночі Східної Європи нащадками мисливців на північного оленя області культур з наконечниками стріл на пластинах був окремим проявом загальноєвропейської тенденції колонізації цією спільнотою півночі континенту зразу ж після звільнення від льодовикових явищ. Як зазначалося, носії культур з наконечниками стріл на пластинах (аренсбурзької, свідерської, красносільської) в останньому тисячолітті льодовикової доби були найбільш північними мешканцями Європи. Північніше від заселених ними в X – IX тис. до н.е. Середньоевропейських низин тяглися холодні і безлюдні прильодовикові пустелі або ж води Балтійського льодовикового озера. Різке потепління на грані плейстоцену і голоцену близько 10 тис. р. тому поліпшило кліматичні умови на Півночі Європи. Лісотундрова природно-ландшафтна зона зсунулася далеко на північ. Слідом за стадами тундрового оленя на північ рушили і фінальнопалеолітичні мисливці на оленя аренсбурзької, свідерської та красносільської культур. Просування на північ відбувалося в обхід Балтійського озера по двом головним напрямкам – західному та східному. Західним шляхом з Ютландії на південь Скандинавського півострова рушила людність культур Лінгбі та Аренсбург. З басейнів Німану та Прип'яті Східною Балтією на північ рухалася свідерська людність. Красносільське населення мігрувало на північний схід з Верхнього Подніпров'я на Верхню Волгу (Рис.2).

Відігравши провідну роль у заселенні Півночі Європи, ці носії традицій культур з наконечниками стріл на пластинах стали генетичною основою ранньомезолітичних спільнот лісової зони від Скандинавії до Північного Уралу. Внаслідок відходу постлінгбійського та аренсбурзького населення з Північноремської низовини в Скандинавію сформувалися найдавніші ранньомезолітичні спільноти Норвегії та Швеції – Фосна та Комса (Clark, 1936, 1975). Двом фінальнопалеолітичним культурам північного заходу Східної Європи (Свідер, Красносілля) відповідають дві своєрідні культурні єдності раннього мезоліту півночі Східної Європи: Кунда – Бутово та Пісочний Рів – Інево. Ця відповідність, а також типологічні паралелі матеріалам цих мезолітичних культур у більш давніх свідерських та красносільських комплексах фінального палеоліту (Рис. 1), дали підстави виводити Кунду – Бутово зі Свідеру (Indreko, 1948, Kozłowski, 1972, 1975, Кольцов, 1977, Залізник, 1989, 1999), а Пісочний Рів – Інево з Красносілля або Східного Аренсбургу (Залізник, 1989, Кольцов, 1999). Відповідно генетичним зв'язкам цих двох мезолітичних спільнот зі Свідером та Східним Аренсбургом дослідники виділяють у мезоліті лісової смуги Східної Європи постсвідерську та постаренсбурзьку культурні єдності (Залізник, 1989, с.78, 79) (Рис.1, 1 – 8).

Похідні від культури Лінгбі споріднені свідерська та красносільська (східноаренсбурзька) культурні традиції розвивалися в різних напрямках. Якщо свідерська людність вдосконалювала первинну техніку обробки кременю з метою отримання максимально досконалої пластинчастої заготовки, то красносільці акцентували свою увагу на вторинній обробці сколів. Зняряддя потрібної форми вони отримували

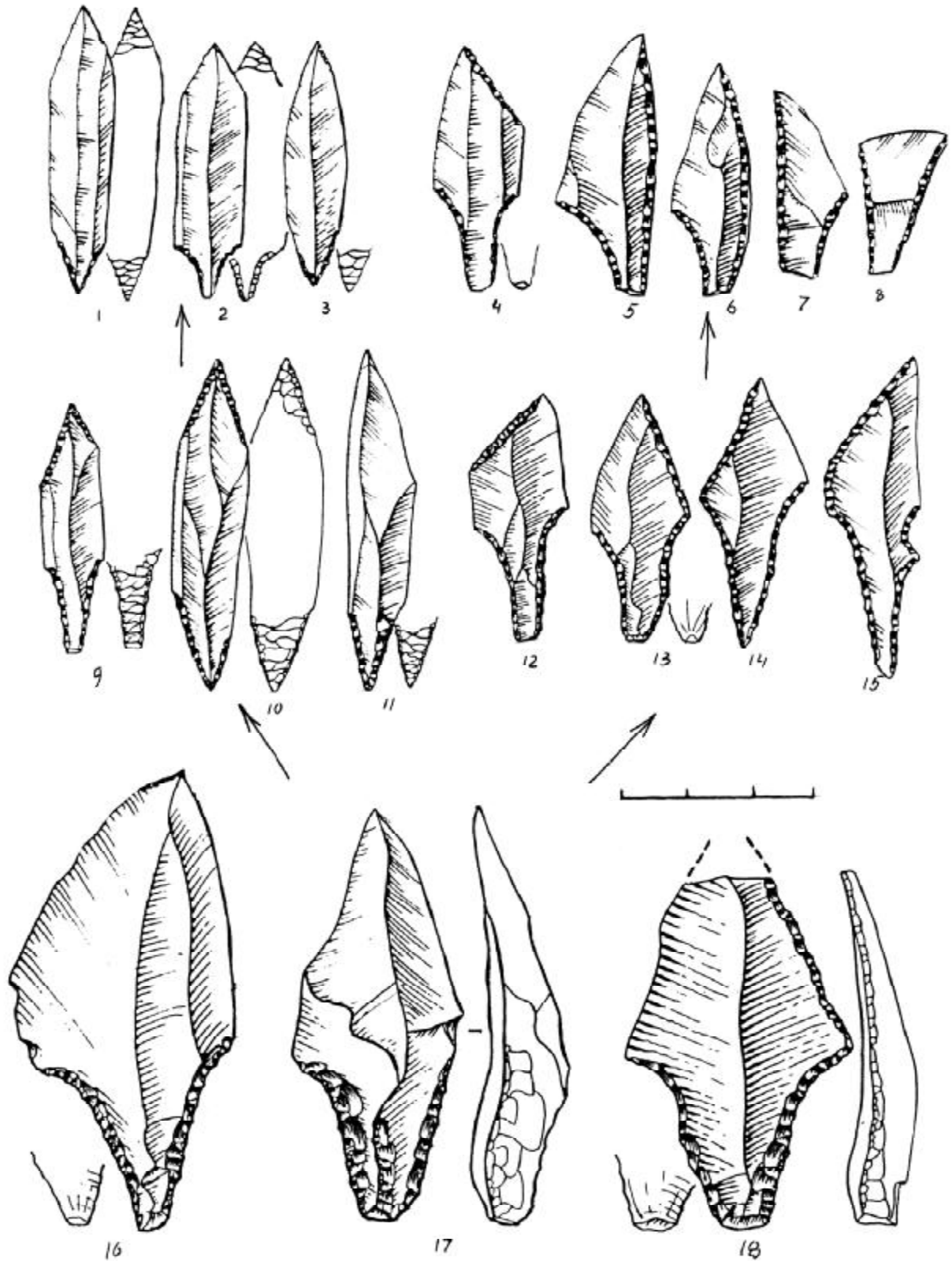
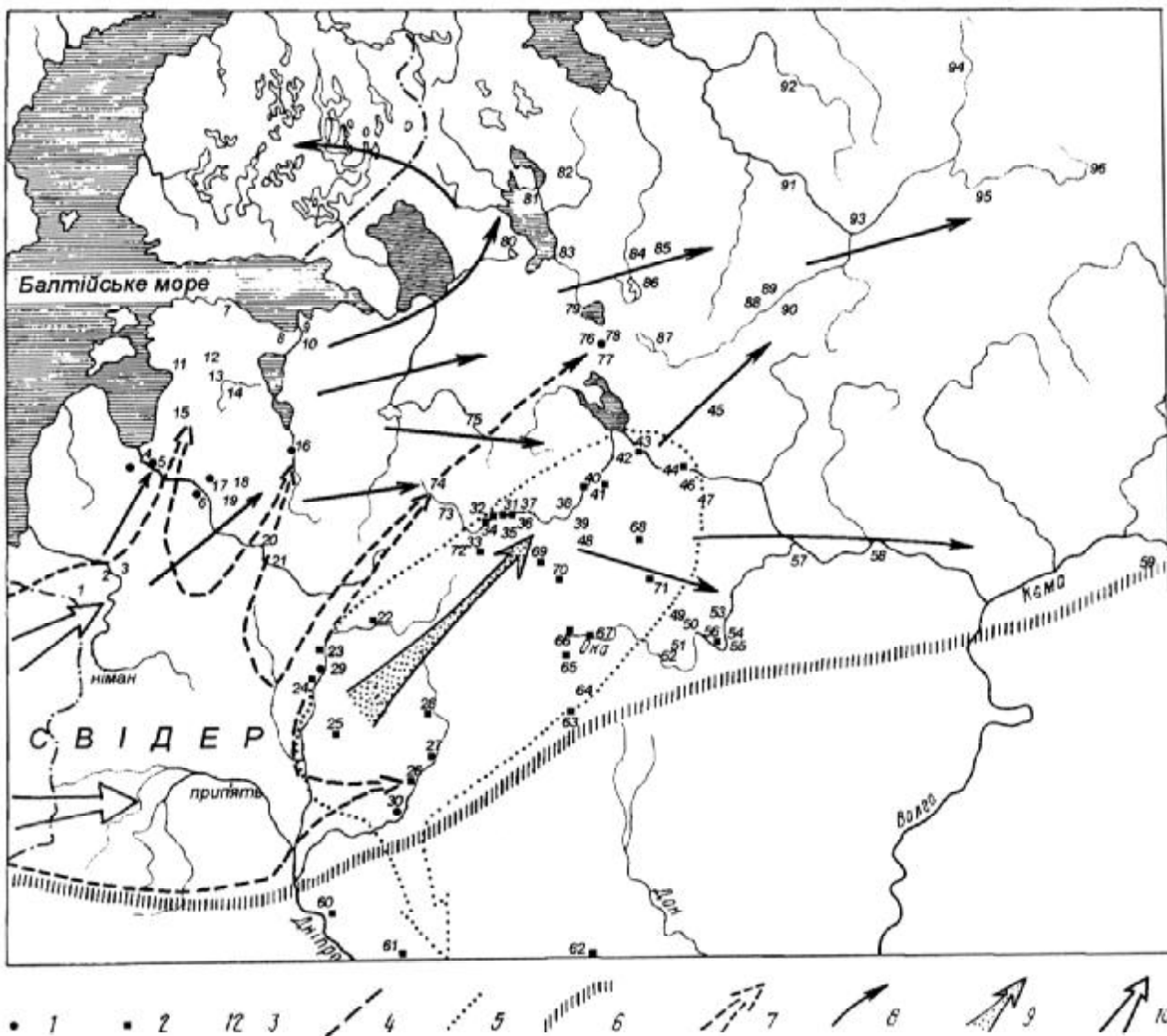

Рис. 1. Крем'яні наконечники стріл постсвідерських (1 – 3) та постаренсбурзьких (4 – 8) типів мезоліту лісової зони Східної Європи та фінальнопалеолітичних культур Лінгбі (16 – 18), Свідер (9 – 11) та Красносілля (12 – 15).

Рис. 2. Карта розселення нащадків лінгбійської, свідерської та красносільської культур у постльодовикову добу в IX – VI тис. до н.е.

1 – свідерські пам'ятки за межами поширення культури, 2 – мезолітичні пам'ятки лінгбійської традиції (культури Гренськ, Пісочний Рів, Іенево), 3 – постсвідерські стоянки, 4 – кордони свідерської культури, 5 – кордон суцільного поширення пам'яток лінгбійської традиції, 6 – південний кордон лісової зони, 7 – міграція свідерського населення на межі плейстоцену та голоцену, 8 – міграція постсвідерського населення в ранньому мезоліті, 9 – міграція красносільської людності на межі палеоліту та мезоліту, 10 – міграція населення кудлаївської та яніславицької культур в мезоліті.

шляхом глибокого ретушування грубих відщепів. Тому перше, що впадає в очі при порівнянні свідерської технології обробки кременю з красносільською, це пластинчастість першої та відщеповість другої. Як зазначалося, ця різниця особливо помітна на мезолітичному етапі розвитку згаданих культурно-технологічних традицій, при порівнянні крем'яних індустрій постсвідерських культур Кунда, Бутово тощо з посткрасносільськими – Пісочний Рів, Іенево (Рис.1, 1 – 3, 4 – 8).

Отже, розвиток у різних напрямках споріднених свідерської та красносільської технік обробки кременю в кінцевому рахунку привів до формування пов'язаних спільною генезою від Лінгбі, але абсолютно не схожих між собою мезолітичних індустрій: постсвідерської (Кунда, Бутово) та посткрасносільської, або постсхідноаренсбурзької (Пісочний Рів, Іенево) (Рис.1, 1 – 8). Якщо постаренсбурзька людність у ранньому мезоліті (VIII, VII тис. до н.е.) поширилось на півдні лісової зони (Верхній Дніпро, Десна, Ока, Верхня Волга), то постсвідерці рухалися північніше зі Східної Балтії смугою тайги до Північного Уралу (Рис. 2). Вони ж у VIII тис. до н.е. заселили Карелію та Фінляндію, що саме в цей час стала доступною для людини. За археологічними даними першими на території Фінляндії прийшли мисливці кундської культури Естонії (Рис.2) (Clark, 1975, p.226).

Мешкаючи в зоні тайги постсвідерські мисливці мезоліту полювали на лося та інших лісових тварин. Крем'яні та кістяні вироби Постсвідеру відзначаються рідкісною одноманітністю. Присутність виразних серій наконечників на пластинах з кременю з плоскою свідерською підтескою кінців (Рис.1, 1 – 3) однозначно вказує на їх генетичний зв'язок зі свідерською культурою фінального палеоліту. Разом з тим, в межах постсвідерської спільноти півночі Східної Європи виділяються локальні культури – кундська з ранніми пам'ятками типу Пуллі Східної Балтії, бутівська Волго-Окського межиріччя, оленеострівська Прионіжжя та Карелії, валдайська, нижньоверетинська, сухонська, камська та ін.

Археологічні матеріали свідчать, що на Десні нащадки красносільців мешкали до кінця мезоліту і брали участь у формуванні неоліту регіону. На території Естонії та Латвії за участю постсвідерського населення кундської культури схоже формувалася нарвська неолітична культура. У Волго-Окському межиріччі постсвідерські традиції розвивалися до кінця мезоліту. На їх генетичному підґрунті у V тис. до н.е. формувалася верхньоволзька неолітична культура, ранні пам'ятки якої мають типовий постсвідерський крем'яний інвентар, що мало відрізняється від мезолітичного бутівського.

Таким чином, археологічні матеріали переконливо свідчать про заселення нащадками свідерських та красносільських мисливців басейнів Німану, Прип'яті та Вісли у ранньому голоцені лісової зони від Східної Балтії до Північного Уралу (Рис.2). Особливо відчутний свідерський вплив на культуру первісних мисливців зони тайги Східної Європи в мезоліті і навіть у ранньому неоліті (VIII – V тис. до н.е.). Більше того, певні постсвідерські риси (техніка обробки кременю, характерні наконечники стріл тощо) у мезоліті півночі Сибіру дали підстави припускати можливість просування нащадків свідерців через Північний Урал у сибірські тундри (Зализняк, 1989, с.89). Спираючись на ці припущення Ю.В.Павленко (1994, с.47) висловив сміливу думку, що певна мовна спорідненість ескімосів та алеутів з європейськими народами ностратичної спільноти пов'язана саме з міграцією нащадків свідерців через північ Східної Європи тундровою смугою Сибіру аж до Берінгової протоки.

Однак по справжньому фантастичну версію розселення свідерських мисливців на зламі льодовикової доби нещодавно запропонували В.О.Сафронов та Н.О.Ніколаєва (1999). Називаючи свідерців еврайцями вони вважають, що в процесі розселення з Прибалтики на схід вони започаткували уральську (фіно-угри, ненці, нганасани), а також алтайську (тюрки, монголи, буряти, якути, хакаси тощо) сім'ї народів. Частина свідерців з Полісся подалася на Близький Схід, де ніби то створила праіндоєвропейську цивілізацію Чатал Гуюк. Саме звідси, за В.О.Сафроновим, індоєвропейці переселилися на Балкани і далі в Західну та Східну Європу.

Ці сміливі, але відірвані від конкретного археологічного матеріалу побудови, надто уможлядні, щоб бути переконливими. Разом з тим, сама їх поява зумовлена дійсно масштабними міграціями нащадків свідерської культури на півночі Східної Європи. Про них свідчать не тільки археологічні дані, а й результати палеоантропологічних досліджень.

Переконливим аргументом на користь заселення півночі Східної Європи із заходу є антропологічний тип постсвідерського населення регіону. За антропологічними даними, найдавніші мешканці північного заходу лісової зони Східної Європи були північними європеоїдами, скоріш за все нащадками кроманьйонців Центральної Європи. Про це свідчать антропологічні дослідження людських кісток із мезолітичних поховань, що містили постсвідерські матеріали. Так, у найдавніших мезолітичних могилах Оленячого Острову на Онезькому озері (Гурина, 1956), в яких знайдено наконечники постсвідерських типів, були поховані європеоїди архаїчного типу з добре профільованими, іноді злегка сплюсненими обличчями. Широколиций антропологічний тип з цього ж могильника, який раніше вважали монголоїдним, зараз відносять до архаїчних масивних європеоїдів Східної Європи (Денисова, 1975, Гохман, 1986, Ошибкина, 1994, с.55).

Череп з найдавнішого шару стоянки кундської культури Звейнекі 2 в Латвії належав масивному,

широколицьому північному європеїду архаїчного типу. Подальший його розвиток простежується в пізніших остеологічних матеріалах з неолітичного могильника Звейнекі (Zagorskis, 1987, Денисова, 1975, Potekhina, 1999). За даними І.І.Гохмана (1984), постсвідерський могильник Попово, на схід від Онезького озера, залишили високі, масивні, широколиці північні європеїди (Ошибкина, 1983, с.201, 1994, Гохман, 1984).

Таким чином, за даними палеоантропології, найдавнішим населенням північного заходу Східної Європи були високі, масивні, досить широколиці північні європеїди, генетично пов'язані з кроманьйонцями пізнього палеоліту Центральної Європи (Денисова, 1975, Гохман, 1984, Potekhina, 1999)(Рис.2). Оскільки ці рештки знайдено у супроводі наконечників стріл постсвідерського типу, археологи асоціювали згадане населення з нащадками свідерських мисливців, що на початку мезоліту заселили з басейнів Німану та Прип'яті північ Східної Європи (Ошибкина, 1983, с.267, 280, Зализняк, 1989, с.82, Potekhina, 1999). Науці невідомі антропологічні рештки свідерців. Однак їхній генетичний зв'язок через культуру Лінгбі з Мадленом дає підстави вважати їх нащадками кроманьйонців прильодовикової Європи.

Так, у загальних рисах реконструюється історія нащадків лінгбійських та свідерських культурних традицій, що близько 10 тис. р. тому з басейнів Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра заселили північ Східної Європи. Зрозуміло, що багато викладених положень проблематичні, потребують додаткової аргументації, що можливо лише за умов суттєвого поповнення джерелознавчої бази і застосування нових методик наукових досліджень.

Література

- Брюсов А.Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. – М., 1952 – 260 с.
- Гохман И.И. Новые палеоантропологические находки эпохи мезолита в Каргополье // Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии.– Ленинград, 1984. – С. 6 – 27.
- Гурина Н.Н. Оленеостровский могильник // МИА. – № 47. – 1956. – 429 с.
- Денисова Р.И. Антропология древних балтов. – Рига, 1975. – 402 с.
- Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К.,1989.–182 с.
- Зализняк Л.Л. Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.
- Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999. – 284 с.
- Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М., 1977. –216 с.
- Копытин В.Ф. Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. – Могилев, 1992. – 87 с.
- Копытин В. Финальный палеолит и мезолит Верхнего Поднепровья // Tanged Points Cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 256 – 266.
- Ксензов В.П. Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. – Минск, 1988. – 132 с.
- Николаева Н.А., Сафронов В.А. Истоки славянской и евразийской мифологии. – М., 1999. – 310 с.
- Ошибкина С.В. Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионежья. – М., 1983. – 293 с.
- Ошибкина С.В. Мезолитические погребения Восточного Прионежья // Археологические Вести. – № 3. – С. Петербург, 1994. – С. 48 – 57.
- Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – Київ, 1994. – 416 с.
- Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. – Вильнюс, 1971. – 203 с.
- Синицына Г.В. Исследование финальнопалеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. – С.Петербург, 1996. – 51 с.
- Clark G. The Stone Age Settlement of Scandinavia. – Cambridge university press, 1975. – 282 p.
- Indreko R. Die mittlere Steinzeit in Estland. – Stockholm, 1948. – 427 s.
- Kozlowski S.K. Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiaclecia p. n. e. – Warszawa, 1972. – 126 s.
- Potekhina I.D. Postswiderian population of North-Eastern Europe as seen from the antropological data // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 333 – 336.
- Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich. – T. I. – Paleolit i mezolit. – Warszawa, 1975. – S. 159 – 338.
- Sinitsyna G. Problems of the mesolithic of Valdya // Tanged Points Cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 318 – 324.
- Sulgostowska Z. Prahistoria miedzyrzecza Wisly, Niemana i Dniestru u schylku pleistocenu. – Warszawa, 1989. – 255 s.
- Szumzhak K. Epoka kamienia polski polnochno-wschodniej na tle srodkowoeuropejskim. – Warszawa, 1995. – 191 s.
- Tanged Points Cultures in Europe. – Lublin, 1999. – 364 p.
- Taute W. Die Stielspitzen – Gruppen im nordlichen Mitteleuropa. – Koln-Graz, 1968. – 326 s. – 190 tafl.
- Zagorskis F. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. – Riga: Zinatne, 1987. – 131 s.
- Zagorska I. Salaspils Laukskolas akmens laikmeta apmetne // Arheologija un etnografija XVI. – Riga, 1994. – s .14 – 28.
- Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. – Berlin, 1995. – 152 p. – TF. 62.